

УДК 347.122

*Є.О. Харитонов,
О.І. Харитонова*

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ЦИВІЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Розглядаючи цивільні правовідносини як суспільні відносини, врегульовані юридичними нормами, неодмінно стикаємося з питаннями визначення засад, обсягу та характеру регулювання майнових відносин, які знаходяться “на межі” приватного та публічного права. З одного боку, йдеться про захист інтересів приватних осіб, але з іншого – мають бути забезпечені також інтереси спільноти (держави). Найчастіше, це відбувається у сфері господарювання (підприємництва) та забезпечення соціальних прав людини. Не торкаючись зараз проблеми “соціального права”, яка має бути предметом окремого дослідження, розглянемо тут лише особливості цивільних правовідносин, що складаються у сфері господарювання.

Розглядаючи особливості таких цивільних правовідносин, варто згадати, що питання визначення співвідношення цивільних майнових та організаційних відносин свого часу вже були предметом дискусії.

Під час цієї дискусії одні науковці обстоювали ту позицію, що організаційні відносини є лише передумовою виникнення майнових відносин, а не самими майновими відносинами [1, с. 42-43], інші – заперечували проти того, що організаційні відносини на певних етапах свого розвитку можуть перерости в майнові, що вони будуються виключно на засадах “влади і підпорядкування”, регулюються нормами адміністративного, фінансового тощо права і не регулюються нормами цивільного права [2]. Дехто посідав “перехідну” позицію, зазначаючи організаційний характер окремих видів цивільних договорів [3, с. 8-13].

Хоча зазначена дискусія відбувалася досить давно, однак слід відмітити, що саме модифікована позиція С.М. Братуся, згідно з якою організаційні відносини регулюються нормами адміністративного та інших близьких до нього галузей права, але не правом цивільним, фактично була покладена в основу концепції сучасного вітчизняного господарського законодавства.

Це впливає з того, що згідно з ч. 2 ст. 1 ЦК України до майнових відносин, заснованих на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій стороні, цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлене законом [4, с. 8-9].

Варто зазначити, що саме ця норма в сукупності з положенням ч. 2 ст. 9 ЦК України, згідно з яким “законом можуть бути передбачені особливості регулювання майнових відносин у сфері господарювання”, значною мірою служать підґрунтям вже сучасної дискусії щодо розмежування сфери дії Цивільного та Господарського кодексів України та визначення співвідношення їх дії як загального та спеціального законів [5, с. 64-76].

З урахуванням цих обставин, повертаючись до питання про галузеву належність організаційних відносин, передусім маємо встановити ознаки та поняття

останніх, а потім вже перейти до з'ясування виправданості їх віднесення до галузі адміністративного чи цивільного права.

Отже, встановимо, що взагалі мається на увазі під поняттям “організації” та “організованості”. Оскільки в даному разі власне “організація” для нас не є предметом спеціального дослідження, обмежимося з'ясуванням визначальних, загальноприйнятих рис цього поняття, використовуючи для цього такий випробуваний прийом, як звернення до тлумачних та спеціалізованих словників або енциклопедій.

Тлумачний словник української мови дає такі значення слів “організація”, “організовувати”, “організувати”, котрі можуть становити інтерес у контексті дослідження категорії правовідносин.

“Організація” означає: 1) Дія за значенням “організовувати”. 2) Об'єднання людей, суспільних груп, держав на базі спільності, інтересів, програми дій і т. ін.; товариство, партія, клуб. 3) Особливості будови чого-небудь; структура.

Дієслова “організовувати”, “організувати” мають значення: 1) Створювати, засновувати що-небудь, залучаючи до цього інших, спираючись на них. 2) Вживати певних заходів громадського значення, розробляючи їх підготовку і проведення. 3) Згуртувати, об'єднувати кого-небудь з певною метою. 4) Чітко налагоджувати, належно впорядковувати що-небудь [6, с. 130].

Юридична енциклопедія містить такі визначення поняття “організація”:

1) Властивість будь-якого матеріального об'єкта, що виявляється у впорядкованості структури, внутрішньої будови.

2) Соціальна функція суспільства, завдяки якій створюються виробничо-економічні та інші системи, встановлюється динамічна рівновага між їхніми елементами, забезпечуються сталість і водночас розвиток різних суспільних структур.

3) Одна з універсальних функцій соціального (у тому числі державного) управління. У такому розумінні “організація” означає складову змісту управлінської діяльності щодо впорядкування певних суспільних відносин (об'єктів управління), раціональної побудови органів (апарату) управління (суб'єктів управління), а також системи управління в цілому як сукупності відповідних управлінських елементів, що перебувають у відносинах та зв'язках між собою і утворюють органічну цілісність, єдність.

4) Вид соціального утворення, сукупність людей, їх груп, формально чи неформально об'єднаних для сумісної діяльності, реалізації в межах певної структури відповідної програми або цілей, вирішення певних завдань на основі спільності інтересів та законодавчо або іншим чином встановлених правил і процедур (громадська організація, профспілкова організація, релігійна організація, благодійна організація, комерційна організація тощо).

5) Установа, що покликана виконувати задані функції, вирішувати певне коло завдань у рамках відповідної структури (банк, школа тощо).

6) Постійне або тимчасове об'єднання, союз держав (країн) для реалізації спільних цілей, завдань, інтересів [7, с. 294-295].

Враховуючи зазначені вище варіанти визначення понять “організація”, “організувати”, можна дійти висновку, що “організаційна діяльність” у кожному разі пов’язана з впорядкуванням тієї чи іншої системи, регулюванням її діяльності, тобто з управлінням у широкому значенні цього поняття.

Отже, за своєю сутністю організаційні відносини є відносинами регулятивними.

Управлінські відносини значною мірою ґрунтуються на підпорядкуванні одного їхнього учасника іншому (субординації) і часто регулюються нормами адміністративного права та інших публічно-правових галузей.

Разом із тим управлінські відносини в широкому значенні слова не виключають, а, навпаки, припускають існування й регулятивних цивільних правовідносин, частина яких може бути спрямована на впорядкування, організацію інших цивільних відносин.

До таких цивільних організаційних відносин належать різноманітні цивільно-правові форми, пов’язані безпосередньо з господарською діяльністю (зокрема, відносини поставки, підяду на капітальне будівництво, значна низка так званих “транспортних” договорів тощо).

При цьому зазначається, що організаційним відносинам властиві:

а) особливості змісту (складаються з організаційних дій (немайнових, неособистих тощо), спрямовані на впорядкування (нормалізацію) тих відносин, які “організуються”;

б) особливості об’єкта (ним є впорядкованість відносин, зв’язків, дій учасників відносин, які “організуються”);

в) особливості безпосередніх цілей (ними є впорядкування, організованість, “нормалізація” відповідного процесу передавання майна, виконання робіт тощо).

На цьому підґрунті організаційні відносини визначають як побудовані на засадах координації або субординації соціальні зв’язки, що спрямовані на впорядкування (нормалізацію) інших суспільних відносин, дій їхніх учасників або на формування, реорганізацію, припинення соціальних утворень [8, с. 161-163].

З урахуванням викладеного вище, характерними рисами цивільних організаційних правовідносин можна визначити такі властивості останніх:

1. Специфіка нормативного підґрунтя організаційних відносин зумовлена вирішальним значенням для їх регулювання актів законодавства.

Хоча значна частина суспільних відносин, що виникають у сфері господарювання, регламентується іншими правовими засобами – індивідуальними актами (правозастосовчими актами), правочинами, актами реалізації прав та обов’язків, деякі відносини – діловими звичаями, судовими та адміністративними прецедентами, проте провідне місце в ній посідає правова норма, оскільки вона встановлює загальну програму поведінки учасників шляхом надання їм суб’єктивних прав і встановлення відповідних юридичних обов’язків. Вона має забезпечити організованість, стабільність, визначеність відносин у відповідній сфері суспільного життя, у нашому разі – у сфері господарювання.

2. Специфічним є суб’єктний склад цивільних організаційних відносин, оскільки тут одним із суб’єктів завжди має бути носій певних повноважень

(владних, майнових тощо). Саме такий характер статусу одного із суб'єктів відносин надає цим стосункам особливого змісту, зумовлюючи конструкцію, яка дозволяє одному із суб'єктів застосовувати засоби правового тиску до іншого суб'єкта.

3. Об'єктом (предметом) цивільно-правових організаційних відносин є суспільні відносини, які підлягають організації (впорядкуванню) у сфері цивільного обігу.

4. Змістом цивільних (організаційних) відносин є права й обов'язки, які виникають у процесі регулювання і залежать від функцій останнього. У свою чергу, зазначені функції також відображають специфічні риси цивільно-правових організаційних відносин.

5. Існують особливості реалізації норм у процесі регулювання цивільних відносин, внаслідок чого фактичні відносини перетворюються на цивільно-правові. З ними пов'язана специфіка підстав виникнення цивільно-правових організаційних відносин, якими завжди є правомірні дії суб'єктів, що відповідають приписам норм цивільного та ін. законодавства і полягають у набутті, використанні прав, виконанні чи дотриманні юридичних обов'язків, наприклад, у сфері організації господарювання (підприємництва), визначають реалізацію цих норм тощо.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на таку особливість регулювання організаційних відносин у сфері господарювання.

Держава доручає уповноваженому органу право оцінки ситуацій з точки зору їх відповідності до гіпотези норми, з тим щоб при їх тотожності довести до суб'єкта цивільних відносин, що перебуває у сфері державного управління, припис щодо його поведінки в конкретній життєвій ситуації за допомогою встановлення (зміни, скасування) його прав чи обов'язків.

Згаданий припис і є актом застосування норми цивільного законодавства, який встановлює правило поведінки індивідуального характеру, маючи призначенням застосування цивільно-правових норм, а також організацію їх виконання в порядку, який регламентований цивільно-процедурними нормами.

Разом із тим у кожному разі застосування цивільно-правових організаційних норм має бути забезпечене можливістю владного (державного) примусу.

Ґрунтуючись на тому припущенні, що "державні" регулятивні (управлінські) відносини, які стосуються сфери господарювання, є "організуючими" і пов'язані з виникненням у майбутньому цивільних відносин, їх можна також розглядати як організаційні цивільні правовідносини.

На користь такого висновку можна навести такі докази.

1. Такі відносини є "організаційними", оскільки, виникаючи на підставі державних нормативних приписів, вони разом із тим самі виконують організуючу, впорядковуючу роль.

2. Такі відносини є "цивільними", оскільки вони мають змістом суспільні зв'язки, спрямовані на впорядкування майнових та інших прав і обов'язків учасників цивільних відносин на засадах, властивих цивільному праву.

3. Такі відносини є "цивільно-правовими", оскільки вони врегульовані нормами цивільного законодавства.

При цьому маємо на увазі, що цивільно-правовим організаційним відносинам властиві всі ознаки, притаманні категорії правовідносин взагалі й притаманні цивільним правовідносинам як категорії приватного права.

Звідси випливають ще й такі характерні риси організаційних цивільних правовідносин:

1) вони не є самодостатніми, а обслуговують інші, основні цивільні правовідносини, виступаючи засобом впорядкування останніх;

2) зазначений зв'язок організаційних цивільних правовідносин з іншими цивільними правовідносинами може мати неоднакове значення і неоднакову конкретну спрямованість у залежності від того, про який конкретний етап у розвитку майнових або особистих немайнових цивільних відносин йдеться;

3) зв'язок організаційних цивільних правовідносин з іншими цивільними правовідносинами за своїм змістом може бути неоднаковим. В одних випадках організаційні правовідносини виступають як своєрідна організаційна передумова формування, зміни або припинення того чи іншого цивільно-правового зв'язку суб'єктів, у інших – організаційно-правові відносини є одним із елементів цивільних правовідносин, які вже існують [8, с. 165].

Крім того, характерною рисою організаційних цивільних правовідносин є те, що вони за своєю сутністю є регулятивними й у деяких випадках (наприклад, у процесі організації господарської діяльності, підприємництва та ін.) “перехрещуються” з відносинами державного управління.

Специфічними є також підстави виникнення організаційних цивільних правовідносин. Хоча в деяких випадках вони виникають на підставі договору або в процесі його виконання, але більш властивими для їх виникнення, зміни або припинення є такі підстави, як публічний акт (акт управління, адміністративний акт тощо). Крім того, це може бути односторонній правочин “ініціативного” учасника цивільних відносин (наприклад, спадкодавця-заповідача, заповіт якого служить підставою виникнення певних спадкових правовідносин у майбутньому).

З урахуванням викладеного організаційні цивільні правовідносини можна визначити як побудовані переважно на засадах формальної або фактичної субординації регулятивні цивільні правовідносини, що спрямовані на впорядкування інших цивільних відносин шляхом здійснення правового тиску (владного впливу) на дії їхніх учасників або шляхом формування, реорганізації, припинення соціальних утворень [9, с. 177].

Однак характеристика організаційних цивільних правовідносин не може бути достатньо повною без їх класифікації, яка може проводитися за різними критеріями.

Так, у залежності від підстав виникнення організаційні цивільні правовідносини можуть бути підрозділені на:

1) такі, що виникають з публічних актів (передусім, з акта управління або ж адміністративного акта; безпосередньо з приписів акта законодавства; з акта суду тощо. Це може бути, наприклад, розпорядження Кабінету Міністрів про передання майна від однієї державної організації іншій; рішення органу

опіки та піклування про призначення опікуна або піклувальника; припис закону стосовно того, що батьки мають повноваження представляти малолітніх дітей; рішення суду про визнання особи безвісно відсутньою або померлою тощо);

2) такі, що виникають з актів суб'єктів приватного права. Таким актом може бути односторонній правочин "ініціативного" учасника цивільних відносин (наприклад, заповіт спадкодавця, котрий служить підставою виникнення певних спадкових правовідносин у майбутньому; видача довіреності, яка містить вказівку на повноваження представника, тощо).

Це може бути також цивільно-правовий договір: як спеціальний договір (наприклад, попередній договір – ст. 695 ЦК), так і будь-який договір цивільного права, у процесі виконання якого сторони мають право контролю (наприклад, замовник у договорі підяду має право в будь-який час перевіряти хід і якість роботи – ст. 849 ЦК), повинні виконувати інформаційні обов'язки (наприклад, підрядник зобов'язаний попередити замовника про певні обставини, що можуть вплинути на виконання роботи, – ст. 847 ЦК).

У залежності від засобів, за допомогою яких здійснюється регулювання (тобто від співвідношення в них диспозитивних та імперативних елементів), можливим є поділ організаційних цивільних правовідносин на:

1) імперативні організаційні цивільні правовідносини. Характеризуються наявністю елементів державного регулювання (управління). Як правило, одним із учасників таких відносин є владний суб'єкт (державний орган, орган управління тощо). Імперативні організаційні цивільні правовідносини виконують роль передумов виникнення, зміни, припинення інших цивільних правовідносин, а іноді й роль засобу контролю за належною реалізацією цивільних прав та обов'язків (державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності, призначення опікуна, піклувальника, реєстрація шлюбу тощо). Воля учасників цивільних правовідносин має значення лише в межах, визначених актами законодавства. Слід зазначити, що, на перший погляд, наприклад, державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності за своїм характером є нормами адміністративного права, однак відповідні норми містяться і в цивільному законодавстві, а сама державна реєстрація є елементом процедури створення юридичних осіб приватного права і передумовою виникнення в них правосуб'єктності. Тому беззастережно відносити дані відносини до сфери дії адміністративного права є невірним, вони належать до такого виду організаційних цивільних правовідносин, як імперативні організаційні цивільні правовідносини;

2) диспозитивні організаційні цивільні правовідносини. Характеризуються переважанням ініціативи та волі учасників цивільних правовідносин. Служать засобами забезпечення реалізації цивільних прав та обов'язків. Виконують роль важеля перерозподілу прав та обов'язків учасників цивільних правовідносин, організації умов для їх більш ефективної реалізації (такі, що делегують права та обов'язки, тощо).

У залежності від сфери застосування організаційні цивільні правовідносини можуть бути підрозділені на:

1) такі, що виникають у сфері звичайного цивільного обігу (до таких правовідносин належать організаційні відносини, пов'язані з укладенням, зміною та виконанням договору; спадкуванням; відшкодуванням шкоди тощо);

2) такі, що виникають у сфері господарського обігу (до таких правовідносин належать відносини, пов'язані зі створенням та реєстрацією суб'єктів підприємницької діяльності; корпоративні правовідносини у господарських товариствах тощо);

3) такі, що виникають у сфері сімейних відносин (до таких правовідносин належать відносини, пов'язані з реєстрацією актів громадянського стану; встановленням опіки або піклування; усиновленням тощо);

4) такі, що виникають у сферах дії інших галузей законодавства (земельного, житлового, екологічного тощо), де разом із тим існує субсидіарне застосування цивільного законодавства (до таких правовідносин належать відносини, пов'язані зі здійсненням прав власності на земельні ділянки; іпотекою земельних ділянок; користуванням жилими приміщеннями; застосуванням цивільно-правової відповідальності за порушення у відповідній галузі тощо).

У залежності від етапу розвитку цивільних відносин серед організаційних цивільних правовідносин можна розрізнити:

1) такі, що виникають до встановлення конкретних цивільних прав та обов'язків (до таких правовідносин належать відносини, пов'язані з процесом укладення договорів, з процесом надання повноваження при представництві, з процесом реєстрації шлюбу, з процесом складання заповіту тощо);

2) такі, що виникають вже за наявності конкретних цивільних прав та обов'язків (до таких правовідносин належать відносини, пов'язані зі здійсненням повноваження представника; відносини, пов'язані зі здійсненням прав учасниками цивільного-правового договору; відносини, пов'язані зі здійсненням права на отримання спадку; відносини, пов'язані зі здійсненням опіки та піклування, тощо).

У залежності від їх змісту та спрямованості організаційних зусиль можливе виокремлення таких видів цивільних організаційних правовідносин:

1) організаційно-передумовні (утворюючі). Характеризуються тим, що в результаті становлення та реалізації цих відносин відбувається утворення, а в певних випадках і подальший розвиток правовідносин майнових (наприклад, відносини, що виникають з організаційних домовленостей між транспортними організаціями та клієнтами (навігаційний договір, договори централізованого перевезення вантажів, спеціальні договори авіатransпортних організацій тощо);

2) організаційно-делегуючі відносини. Характеризуються тим, що шляхом реалізації зазначених відносин відбувається наділення певними повноваженнями одних осіб із здійснення певного роду дій від імені інших, тобто відбувається делегування повноважень (наприклад, організаційно-правові відносини з обрання керівного органу недержавної організації, відносини з видачі та відкликання довіреності тощо);

3) організаційно-контрольні відносини. Характеризуються тим, що права, які вони містять, дають можливість одному суб'єктові цивільного права контролювати іншого, який перебуває з першим у певних цивільних правовідносинах (наприклад, право замовника контролювати якість робіт, що виконує підрядник, тощо);

4) організаційно-інформаційні відносини, суть яких полягає в тому, що внаслідок їх існування учасники цивільних майнових правових відносин зобов'язані обмінюватися певного роду інформацією (наприклад, обов'язок наймодавця попередити наймача про виселення, обов'язок повіреного повідомити довірителя про необхідність відступу від його вказівок тощо) [8, с. 163-165].

Не зупиняючись на характеристиці перелічених видів цивільних організаційних правовідносин, зазначимо лише, що кожна з наведених класифікацій становить інтерес як предмет наукового аналізу. Разом із тим у юридичному побуті реальні цивільні правовідносини містять ознаки різних згаданих вище типів, що має бути врахованим при визначенні особливостей їх змісту, підстав виникнення та законодавчих актів, які підлягають застосуванню.

Література

1. Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. – М.: Госюриздат, 1963.
2. Красавчиков О.А. Гражданские организационно-правовые отношения // Сов. гос. и право. – 1966. – № 10. – С. 50-57.
3. Алексеев С.С. Линия права. – М.: Статут, 2006.
4. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубевої. – К.: Всеукр. асоціація видавців “Правова єдність”, 2008. – С. 8-9.
5. Харитонов Є.О. Нариси теорії цивілістики (поняття та концепти): Монографія. – О.: Фенікс, 2008. – С. 64-76.
6. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. Т. 3 / Укл.: В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконіт, 1998.
7. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2002. – Т. 4.
8. Красавчиков О.А. Гражданские организационно-правовые отношения // Антология уральской цивилистики. 1925 – 1989: Сб. ст. – М.: Статут, 2001.
9. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Цивільні правовідносини: Навч. посіб. – К.: Істина, 2008.

УДК 347.129(37)

I.G. Babich

THE PRINCIPLE OF JUSTICE – THE MAIN PRINCIPLE OF ROMAN PRIVATE LAW

During the whole history of mankind notions about law changed as well, innumerable quantity of new theories and ideas appeared, but the foundation laid still by Roman lawyers, especially in such sphere of law as civil law, though in modernized order, are saved.

The modern level of development of human civilization (the world community as global macrocivilized system) requires unification of normative regulation at